

Руслана Шеретюк (Рівне)

**ІНСТИТУЦІЙНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ
ГРЕКО-УНІАТСЬКОЇ ЦЕРКВИ В КОНТЕКСТІ
ЕТНОКОНФЕСІЙНОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЙСЬКОГО
САМОДЕРЖАВСТВА (1772-1795 РР.)**

Становище Греко-Уніатської Церкви напередодні поділів Речі Посполитої характеризувалося інституційним оформленням і впорядкованістю внутрішньоцерковного механізму, централізованим управлінням і цілісністю ієрархічної структури, наявністю багатомільйонної парафіяльної пастви та потужної мережі чернечих осередків, набуттям значного економічного потенціалу, зокрема церковно-монастирського землеволодіння, що в сукупності дають підстави для висновку про досить стабільне функціонування всього церковного організму. Створені зусиллями інтелектуального ядра Греко-Уніатської Церкви – Чину святого Василя Великого – багатокомпонентна система освітніх установ (новіціатів, духовних семінарій, колегій, парафіяльних шкіл), а також видавничі осередки зробили вагомий внесок у плекання національної культури. Відтак ця Церква довгий час не лише виконувала роль своєрідного етноконсерванта культури автохтонного населення Правобережної України, зберігала домінуючі елементи його етнічних прикмет, але й долучала і єднала його еліту з європейським духовно-культурним простором.

Геополітичні потрясіння, котрих зазнала Річ Посполита впродовж 1772-1795 рр., стали відправною точкою інституційних та внутрішніх трансформацій Греко-Уніатської Церкви. Перший поділ Речі Посполитої 1772 р. позначився на Греко-Уніатській Церкві перерозподілом і роздробленням її парафій, а також розпадом Чину святого Василя Великого на декілька частин, що негативно відбилася як на її цілісності, так і на керованості.

Після другого поділу Речі Посполитої 1793 р. до складу Російської імперії відійшли Київське, Брацлавське і Подільське воєводства. Задекларовані Катериною II віротерпимість і толерантність як провідні засади етноконфесійної політики царату на

новоприєднаних теренах не стали основою реальних дій російського уряду в цій царині. Майже відразу вони були, по суті, знівельовані цілеспрямованою самодержавно-синодальною кампанією поступового скасування Греко-Уніатської Церкви. Оскільки вектор її ціннісних орієнтацій був західним, європейським, то вона розглядалася світськими і церковними структурами імперії як суттєва перешкода на шляху остаточного утвердження їхньої влади на цих землях. Тому практично з самого початку панування російського царизму на Правобережній Україні він розгорнув сплановану і скоординовану з ієрархією Російської Православної Церкви державну програму повернення греко-уніатів до “прабатьківської греко-східної релігії” – православ’я.

Чітка спрямованість курсу етноконфесійної політики російського самодержавства на Правобережній Україні в цей період виразно простежується в низці тогочасних імператорських указів. Їх зміст, а також віднайдені, інтерпретовані та введені до наукового обігу автором документи, які свідчать про практику їх реалізації, дають підстави для твердження, що перехід сотень тисяч, а з часом (упродовж 1794-1795 рр.) і понад мільйона уніатів до Російської Православної Церкви ініціювався, стимулювався, а також доволі жорстко контролювався світською і духовною владою імперії. Безумовно, в середовищі греко-уніатів Правобережжя України мав місце рух до єднання з православ’ям як реакція на утиски з боку польських поміщиків-католиків, і, зрештою, понижений статус їхньої Церкви. Але без цілеспрямованих і наполегливих дій владних чинників задля його динамізації він не набув би таких масштабів.

Використання царом адміністративного ресурсу як важливого важеля впливу на автохтонне населення посилюється після третього поділу Речі Посполитої 1795 р., коли вся Правобережна Україна потрапляє під тотальний вплив великоімперської політики Росії. Поряд із реалізацією низки урядових заходів, спрямованих на усунення місцевих уніатських духовних та світських можновладців від втручання у важливий для російського самодержавства процес навернення греко-уніатів до “благочестя”, на попередження та нейтралізацію будь-яких протестів проти цього в польсько-шляхетському середовищі, запровадження православних чернечих осередків замість колишніх уніатських, царизм, крім переліченого, вдавався також до низки адміністративно-силових методів. Зокре-

ма, дієвим інструментом силового характеру стало закриття (“опечатування”) православними місіонерами церков у тих парафіях, де греко-уніати не виявляли бажання повернутися в лоно Російської Православної Церкви. Зрештою, тиск та переслідування уніатів набули таких масштабів, що змусили світську владу імперії втручатися й виправляти наслідки “прикрого досвіду” православного духовенства.

Православні благочинні, намагаючись пришвидшити процес приєднання уніатів Правобережжя до Російської Православної Церкви, використовували для цього різні методи, зокрема й силові. Як впливає з архівних джерел, одним із засобів тиску на тих уніатів, котрі не побажали приєднатися до “благочестя”, було опечатування, тобто закриття православними священиками їхніх церков. Такі методи роботи православних благочинних викликали масові протести проти цього греко-уніатських громад. Серед матеріалів Державного архіву Житомирської області зберігаються численні письмові звернення уніатів з цього приводу до православних відомств. Зокрема, у колективній “карзі” парафіяльної громади села Хорохорина Луцького повіту, “котра в унії перебуває”, від 4 грудня 1796 р. сказано: “Протоіерей Вигура, приїхавши в село Хорохорин чотири тижні тому, насильно і гвалтом почав змушувати громаду до прийняття благочестя (так виділено в документі. – Авт.)”¹. Ймовірно, використання тиску на парафіян цього села було єдиним, з точки зору православного ієрея, засобом, адже люди, ревно дотримуючись своєї віри, заявляли: “Ми народжені в унії, і в ній померти бажаємо”². Тим не менше, як зазначалося в документі, “протоіерей Вигура, приневоливши тринадцять душ до підписання на благочестя таких, котрі років сповна не мають і не господарі, ... церкву святу опечатував... уночі, чого ніхто не бачив”, а тому “люди не лише не хрещені, але й без таїнств святих залишаються”³. Зрештою під тиском багатьох подібних письмових звернень⁴ 23 лютого 1797 р. Волинська духовна консисторія видала розпорядження про те, щоб “ці опечатані церкви без зволікання відпечата-

¹ Державний архів Житомирської області – далі ДАЖО. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 273. – Арк. 9.

² Там само.

³ Там само. – Арк. 9 зв.

⁴ Там само. – Арк. 11, 12, 14, 15, 16.

ли”⁵. Зрозуміло, що це було вимушеним кроком для неї, оскільки ці протести могли перерости в масові акти громадянської непокори.

Про те, що в ці роки методи православних місіонерів саме силового характеру набули значного розмаху, свідчить також лист генерал-губернатора Т. Тутолміна до єпископа Житомирського Варлаама від 18 серпня 1796 р. У ньому цивільний очільник Правобережної України зазначав: “Зі скарг, які постійно до мене надходять від багатьох парафіян, що рахуються вони приєднаними до благочестя всупереч власної волі, я мав уже честь просити Ваше Преосвященство про підтвердження духовенству пастви вам ввіреної, аби зовсім не робили вони ніяких у цій справі утисків, що не лише користі не приносять, однак ще й шкоду чинять і на предмет обертання уніатів, і взагалі з політичного погляду”⁶.

Таке розпорядження Т. Тутолміна було викликане, зокрема, випадком, що трапився в м. Любомль Володимирського повіту. Коли тамтешній православний благочинний В. Мальованський “приступив” до навернення двох уніатських священників на “благочестя” “під час ярмарку” і просив надіслати до нього сільських старійшин, то “замість них вся громада не лише чоловічої, але й жіночої статі збіглася і, вдаривши у набат, викликала безпорядок і бійку, спричинила двом військовим обер-офіцерам жорстоке побиття, змусила благочинного рятуватися втечею, і окружному наглядачеві перешкодила здійснити над винними слідство”⁷. Аналізуючи “прикрий цей досвід”, Тутолмін у своєму листі наголошував єпископові Варлааму, що “використаний духовними отак необережно спосіб схиляння народу до православ’я більше приводить його в роздратування, а іновірному духовенству дає нагоду утверджувати свої настанови зі шкодою користі державній”⁸.

Зазначимо, що серед труднощів, з якими зіштовхнулося російське самодержавство в ході приєднання греко-уніатів до Російської Православної Церкви, досить складною стала проблема “впертих” греко-уніатських священників, тобто тих, котрі не погоджувалися на перехід до православ’я. Досить дієвим засобом впли-

⁵ Там само. – Арк. 17.

⁶ ДАЖО. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 361. – Арк. 1.

⁷ Там само. – Арк. 1 – 1 зв.

⁸ Там само. – Арк. 1 зв.

ву на них було їхнє вигнання з парафій та відняття житла. Саме тому частина уніатського кліру, розуміючи безвихідь свого становища і задля уникнення репресій, вимушено переходила до Російської Православної Церкви. Інші ж, залишившись без необхідних матеріальних засобів існування, а відтак втративши можливість утримувати сім'ю, згодом теж приймали православну віру.

Перехід уніатів до “благочестя” в кінці XVIII ст., тобто під час і відразу після поділів Польщі, знаходився під пильним контролем урядовців і керівництва Російської Православної Церкви. Вигнання уніатських священиків із парафій та відняття у них житла, примусова зміна зовнішнього вигляду й навіть імен тих кліриків, котрі переходили на православ'я – це різні засоби цілеспрямованого тиску російського самодержавства на духовенство.

Зрештою, далеко не всі уніатські священики відгукнулися на “урочистий євангельський святої віри глас” імператриці Катерини II повернутися в лоно Російської Православної Церкви. Матеріали фондів державних архівів Вінницької, Волинської та Житомирської областей дають підстави для твердження, що значна частина уніатського духовенства продовжувала ревно триматися унії. Їх “уперте” небажання приєднатися до “благочестя” виявилось доволі гострою проблемою для Російської Православної Церкви. Колишні уніатські священики, котрі втратили свої парафії, сприймалися урядовими можновладцями та православною ієрархією як чинник, що став однією з перешкод на шляху подальшого утвердження православ'я на Правобережжі.

Саме тому генерал-губернатор Т. Тутолмін у своєму розпорядженні від 30 червня 1795 р. просив губернського очільника В. Шереметьєва вимагати від “керівництва уніатськими церквами” поіменний список священиків “без місць”. Як зазначав Тутолмін, ці дані мали бути використані “для рішучого з мого боку розпорядження, яким чином вчинити з такими духовними уніатами, які тиняються без діла по поселеннях, у попередження розпусти і тих незручностей, що й дійсно вже помічені від перебування їх у колишніх парафіях”⁹.

⁹ Пероговский В. Отрывок из истории присоединения на Волыни униатов к православию в царствование Екатерины II и Павла I. – С.28.

Про важливість цієї проблеми для російського самодержавства свідчить й те, що в імператорському указі від 6 вересня 1795 р. Катерина II торкнулася, зокрема, й питання про “попів Уніатських, котрі не побажали спільно з парафіями прийняти благочестя і тому без місця залишилися”¹⁰. “Звертаючи милосердя” на їх доволі скрутне становище, вона “всемилоstinivіше” дозволяла уніатському духовенству виїзд за кордон. Тим же уніатським священикам, які побажають залишитися на проживанні в Російській імперії, Катерина II виділила “посмертно” на утримання їх з родинами від 50 до 100 рублів кожному¹¹. Водночас цим імператорським указом суворо заборонялося “впускати в межі імперії духовних інших релігій, приймати булли папські або від імені його написані послання не інакше, як на основі імператорських указів”¹². Відтак, царський уряд Росії продемонстрував своє бажання не лише посприяти виїзду за кордон “невгодного” духовенства Уніатської Церкви, котре не прийняло православ’я, але й не допускати іновірних священиків з-за кордону. Зрештою, і матеріальне утримання диктувалося тим, щоб колишні уніатські клірики не стали чинником соціальної дестабілізації. Отже, інтерпретовані документи підтверджують висновок Валерія Климова про те, що домінування саме соціально-політичних пріоритетів в оцінках і діях самодержавства, зокрема турбота про те, щоб рух приєднання уніатів до Російської Православної Церкви на теренах неспокоїного Правобережжя не переріс у соціально небезпечний, було прикметною рисою етноконфесійної політики російського царату в цьому регіоні імперії¹³.

¹⁰Императорский указ, данный Генералу, Минскому, Волынскому, Подольскому и Брацлавскому Генерал-Губернатору Тутолмину «О учреждении в Губерниях: Минской, Волынской, Подольской и Брацлавской Православной Епархии и об устройстве Униатских церквей» за сентябрь 1795 г. // ПСЗРИ. – Т. XXIII. – №17.391. – С.791–793.

¹¹ДАВінО. – Ф. Д–678. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 13 – 13 зв.

¹²Императорский указ, данный Генералу, Минскому, Волынскому, Подольскому и Брацлавскому Генерал-Губернатору Тутолмину «О учреждении в Губерниях: Минской, Волынской, Подольской и Брацлавской Православной Епархии и об устройстве Униатских церквей» за сентябрь 1795 г. // ПСЗРИ. – Т. XXIII. – №17.391. – С. 791–793.

¹³Історія релігії в Україні: У 10-ти т. (редколегія: А. Колодний – голова та ін.). – Т.3. Католицизм. За ред. П. Яроцького. – С.230.

Про масштаби й неоднозначні наслідки процесу приєднання уніатського населення Правобережної України в кінці XVIII ст. свідчать рапорти і донесення православних священників, котрі виконували тут роль місіонерів. Так, православний ієрей Володимирського повіту В. Мальованський у своєму рапорті у Волинську духовну консисторію від 9 вересня 1796 р. вказував: “По закінченні справи приєднання цієї округи уніатів до православ’я представив я в консисторію прохань або підписок громадських – 125, підписок священницьких... приєднаних – 86, відписок священників, котрі не приєдналися – 41”¹⁴.

Як показує аналіз вказаних “відписок”, частина уніатського парафіяльного духовенства, “з причин, їм відомих”, перейшла до “латинського обряду”¹⁵ або ж залишилася “в унії”¹⁶. Так, уніатський священник села Суходоли Володимирського повіту Ф. Сайкович у своїй заяві писав, що “православно-східної церкви віри прийняти не хочу і не бажаю, а тому поступаюся парафією і будинками плебальними назавжди”¹⁷. У заявах уніатських священників із містечка Бершадь Брацлавської губернії А. Коропачинського і Л. Улицького, котрі не побажали приєднатися до “греко-російської релігії”, однак і виїздити за кордон не мали наміру, йшлося: “... даю цю мою обов’язкову підписку в бершадське городничє правління в тому, що я бажаю зі всім своїм сімейством бути під державою російської імперії вічно і нікуди в закордонні місця не виїздити, а жити буду цієї Брацлавської губернії Бершадського повіту в місті Бершадь чесно і добропорядно, в чому особисто підписуюсь”¹⁸.

У грудні 1797 р. від повітових духовних правлінь до Волинської духовної консисторії почали надходити “відомості про безмісних уніатських попів”. Так, Рівненське духовне правління у своєму повіті зафіксувало 20 уніатських священників (із сім’ями – всього 76 осіб), з яких 11 кліриків залишалися “в унії”, а 9 – прийняли “рим-

¹⁴ ДАЖО. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 376. – Арк. 1.

¹⁵ Там само. – Арк. 12, 29.

¹⁶ Там само. – Арк. 17, 18, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 32, 33, 34, 35, 36, 37 і т.д.

¹⁷ Там само. – Арк. 13.

¹⁸ Державний архів Волинської області. – далі ДАВО. – Ф. Д-678. – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 9, 10.

ський закон”¹⁹. В Острозькому повіті нараховувалося 14 уніатських священників (разом із сім’ями — 57 осіб); з них 7 кліриків залишилися у своїй вірі, а 7 — перейшли до римо-католицизму²⁰. 13 уніатських священників було в Житомирському повіті (разом із сім’ями — 39 осіб); з них “в унії” залишилося 10, прийняли “латинський обряд”²¹. Чиновниками Ковельського духовного правління у відомості “про безмісних уніатських попів, і про тих, хто перейшов у латинський обряд”, від 3 січня 1798 р. було зареєстровано 11 кліриків (разом із сім’ями — 52 особи), з яких 8 священників залишилися “в унії”, а 3 — стали “латинниками”²². У Володимирському повіті на “облік” православного духовного правління було поставлено 43 уніатських священника (разом із сім’ями — 195 осіб), з яких “в унії” залишився 31 клірик, а до “латинського обряду” пристало 12²³. У відомість “про уніатських попів” Луцького духовного правління за лютий 1798 р. було записано 50 священників, котрі не побажали приєднатися до Російської Православної Церкви (разом із сім’ями — 215 осіб); з них “в унії” залишилося 17, а до римо-католицизму перейшли 33 клірика²⁴. У Новоград-Волинському повіті станом на 30 грудня 1797 р. було виявлено 13 уніатських священників (разом із сім’ями — 58 осіб), з яких всього 2 клірика залишилися у своїй вірі, решта 11 — прийняли римо-католицизм²⁵. Овручське духовне правління рапортувало в Житомирську духовну консисторію про 16 уніатських священників, які не виявили бажання приєднатися до православ’я (разом із сім’ями — 95 осіб); з них “в унії” залишилося 14, а в “латинський обряд” перейшли 2²⁶. Усього ж у вказаних восьми повітах Волинської губернії було виявлено 180 уніатських священників “без місць” (разом із сім’ями — 787 осіб), з котрих 100 кліриків разом із членами своїх сімей залишилися “в унії”, а 80 із родинами перейшли до Римо-Католицької Церкви.

¹⁹ ДАЖО. — Ф. 1. — Оп. 1. — Спр. 518. — Арк. 17 — 17 зв.

²⁰ Там само. — Арк. 23 - 26, 39 зв. — 40 зв.

²¹ Там само. - Арк. 47 зв. — 48, 68-70.

²² Там само. - Арк. 53 зв. — 58.

²³ Там само. - Арк. 85 зв. — 91.

²⁴ Там само. - Арк. 139 зв. — 144 зв.

²⁵ Там само. — Арк. 171-176.

²⁶ Там само. — Арк. 229 — 231 зв.

Ці повні, докладні, старанно зібрані православним чиновництвом відомості про колишнє уніатське духовенство дають підстави для твердження, що процес переходу уніатів Правобережжя до Російської Православної Церкви відслідковувався і контролювався владними світськими і православними структурами імперії. Збір відомостей про так званих “упертих” уніатських кліриків засвідчує, що влада пильно стежила за ними, “наглядала”, а отже, тримала в полі зору будь-які їхні кроки та дії. Більше того, наведені матеріали вказують на те, що велика кількість колишнього уніатського духовенства не приймала “благочестя”. Саме це спонукало російський уряд виважено, досить обережно здійснювати етноконфесійну політику в цьому регіоні.

Вибір уніатських священників перейти до православ'я, залишитися в унії чи прилучитися до спільноти Римо-Католицької Церкви залежав від низки чинників. До них слід віднести й наявність поблизу уніатської парафії впливових польських поміщиків або ж потужних римо-католицьких чи василіанських осередків, зокрема монастирів, що могли б надавати їм певну матеріальну допомогу та моральну підтримку.

Отже, унаслідок цілеспрямованої політики російського царату, на кінець правління Катерини II (1796 р.) за рахунок Правобережжя кількість вірних Російської Православної Церкви збільшилася майже на 2 млн осіб. Виразна тенденція до скорочення кількісних показників Греко-Уніатської Церкви фіксувалася і в наступні роки. Проте ще в 1804 р. в Росії нараховувалося 1 398 500 уніатів і 1 388 їхніх парафіяльних церков.

Упродовж 1795-1796 рр. імператорський двір здійснює цілеспрямовану, сплановану і скоординовану з ієрархією Російської Православної Церкви державну кампанію повернення греко-уніатів до “прабатьківської греко-східної релігії” – православ'я.

Про це свідчать, зокрема, імператорські укази того періоду, які, визнаючи право на вільний вибір віросповідання титулованих греко-уніатів і римо-католиків Правобережжя, пересічних парафіян, по суті, такого вибору позбавляли. Усуваючи місцевих уніатських духовних та світських можновладців від втручання у важливий для російського самодержавства процес навернення уніатів до “благочестя”, запроваджуючи постанови православних чернечих осередків замість колишніх уніатських, царизм, крім переліченого, вда-

вався також до низки адміністративно-силових методів. Зокрема, дієвим інструментом силового характеру стало закриття (“опечатування”) православними місіонерами церков у тих парафіях, де греко-уніати не виявляли бажання повернутися в лоно Російської Православної Церкви. Зрештою, тиск та переслідування уніатів набули таких масштабів, що змусили світську владу імперії втручатися й виправляти наслідки “прикрого досвіду” православного духовенства.

Уніатське духовенство, потрапивши в досить складну ситуацію, стояло перед вибором: прийняти “благочестя”, залишитися в унії або ж перейти у римо-католицизм. Цей вибір залежав від багатьох чинників. Серед них не на останньому місці була й присутність поблизу певної уніатської парафії впливових польських поміщиків або римо-католицьких осередків, що були спроможні надати при необхідності розгубленому уніатському духовенству моральну і матеріальну допомогу. Безумовно, більша частина уніатського кліру разом зі своїми парафіянами перейшла до православ'я в кінці XVIII ст. Не на останньому місці серед мотивів цих переходів священнослужителів стояли розрахунки матеріального характеру, адже відмова від переходу до православ'я тягнула за собою відсторонення “упертого” священника від парафії та позбавлення житла. Уніатські священники, котрі відмовилися прийняти “греко-російську релігію”, з огляду на обставини їх наступного влаштування, ділилися на дві категорії: тих, хто твердо залишався “в унії”, і тих, хто приставав до “латинського обряду”. В обох випадках, як випливає з архівних документів, більшість уніатських священників, котрі не побажали приєднатися до православ'я і, таким чином, залишилися без парафій, були забезпечені житлом і мали господарство, яке дозволяло їм утримувати свою сім'ю.

Твердження окремих істориків про те, що возз'єднання греко-уніатів з Російською Православною Церквою наприкінці XVIII ст. проходило переважно без утисків і гонінь, заперечується матеріалами низки архівосховищ Росії, Білорусі та України. Більше того, аналіз окремих документів того часу, зокрема факти протестів новонавернених православних – колишніх уніатів, що були зафіксовані православними відомствами одразу після смерті Катерини II, дають підстави для висновку про переважно силовий характер їх навернення до “благочестя”.